

דן מירון

צמתים וצמרות

מסעות וחניות ביערות השירה העברית
של אורי צבי גרינברג

מוסד ביאליק • ירושלים

תוכן העניינים

9	הדמות
11	מבוא
33	פרק 1: אימה כמו רקמה: על הפואמה "אימה גדולה וירח" ומקומה בשירת אורי צבי גרינברג
96	פרק 2: חדשות מאזור הקוטב: מבוא ל"אנקראון על קוטב העיצבון"
246	פרק 3: טורא בטורא, אינש באינש: יחסי ביאליק-אצ"ג כמפגש היסטורי וכמודל פואטי
340	פרק 4: חלום בעשן על חוף ים המלח: על השירה הפוליטית של אורי צבי גרינברג ועל "חזון אחד הלגיונות"
393	פרק 5: קטרוג, אמונה, אמנות: מפתחות ל"ספר הקטרוג והאמונה" של אורי צבי גרינברג
466	פרק 6: רחובות הנהר: הכותרת והמבנה הסדוק של שירת החורבן של אורי צבי גרינברג
489	פרק 7: להמציא מחדש את המוות: בעקבות פואמה נשכחת של אורי צבי גרינברג
535	פרק 8: השכול כליל כלולות: אורי צבי גרינברג בימי מלחמת העצמאות ושירו "בזכות אם ובנה וירושלים"
574	פרק 9: "כל העניינים: גשרים" – הערות לשירתו המאוחרת של אורי צבי גרינברג
618	פרק 10: חתימה: המשך ומהפכה – בין גרינברג לביאליק – מבט נוסף
639	מקומות פרסומם הראשון של הפרקים
641	מפתח כללי
676	מפתח יצירות אצ"ג
683	כרכי המהדורה של כתבי אצ"ג

הדמות

אורי צבי גרינברג היה אחת משתיים-שלוש הדמויות הבולטות ביותר מעל לקו האופק של השירה העברית והיהודית המודרנית במאה העשרים. יותר משישים שנה הקרה יצירתו השירית – תחילה (מ-1912) בעיקר ביידיש ואחר כך (מ-1924) בעיקר בעברית – ושפעה שפע שאין כדוגמתו.

תמטית נדרשה שירה זו הן לנושאים ולבעיות שעוררה ההיסטוריה הגועשת של העם היהודי במאה העשרים הן לנושאים אוניברסליים הקשורים במשבר החריף שפקד את תרבות המערב מראשית המאה העשרים. וממנו נבעו הרגישויות המודרניות שעיצבו את כלל התרבות והספרות במאה זו.

הגותית נעה שירת אצ"ג בין אקזיסטנציאליזם ניהיליסטי נואש ומרדני ובין דיאלוג חדש (אקזיסטנציאליסטי אף הוא) עם האמונה הדתית, בין אינדיבידואליזם קיצוני לקולקטיביזם נחרץ, בין חיי התודעה העמוקים והפרטיים ביותר לחיים הציבוריים והפוליטיים של חברה לאומית מתחדשת.

רגשית העלתה שירתו בלי הרף מתחים וריגושים שכמעט אי-אפשר לעמוד בעוצמתם, ועם זאת ריסנה את עצמה על ידי רציונליות עמוקה (אפילו את האבל על חורבן יהדות אירופה עשה המשורר ל"מדע אבל").

לשונית הפעילה השירה הזאת את המערכת הלקסיקלית והתחבירית המקיפה והמורכבת ביותר המוכרת לנו בשירה העברית במאות השנים האחרונות. כל הרבדים ההיסטוריים של הלשון העברית, למן לשון המקרא ועד עגות מודרניות רוויות לעז, מצאו בה את מקומם.

צורנית הציגה שירת אצ"ג מחד גיסא פריצה מודרניסטית אדירה, מנתצת כל דפוס מוכר, חותרת למבע מיידית וטוטלי שכופר בכל סייג מעדן ובכל סלקציה מנפה. מאידך גיסא ניסתה לשוב אל נוסחאות שירה עתיקות ברוח הפיוט העברי הקדום ושירת ימי הביניים.

היסטורית גילמה שירת אצ"ג את המרד הרדיקלי ביותר של המודרניזם העברי בפואטיקה הרומנטית של עידן "התחייה" הביאליקאי. בתוך כך גם נעשתה ההמשך המשמעותי העיקרי של שירת ביאליק, ובעיקר של הנעימה והעמדה הנבואיות האופייניות לה. שירת גרינברג ניתקה נעימה ועמדה אלו מן ההקשר הרומנטי שלהן והשתילה אותן בנוף רוחני מודרני מובהק.

פוליטית וחברתית דגלה שירת גרינברג, החל בראשית שנות השלושים, במגמותיו של הימין הציוני הרוויזיוניסטי. אצ"ג העמיד את עטו הפיוטי לרשות הרעיונות המנחים מגמות אלו והיה למשורר הפוליטי המובהק של השירה העברית. "אנוכי אֶרְנִין את המלה הבלתי-פיוטית: פוליטיקה", אמר באחת מרשימותיו המוקדמות¹ – וכך עשה. יצירתו היא הוכחה ניצחת שאין ניגוד מהותי בין שירה לפוליטיקה. אבל שירת אצ"ג ביקשה לבטא לא רק את הלאומיות היהודית, אלא גם את "האדם המיליוני" האוניברסלי – את כלל החברה השוכנת ב"עֶמֶק הָאָדָם", את חיי העמל, המצוקה, המשפחה, אהבת החיים ופחד המוות.

כאמור הקרה ושפעה שירתו של אצ"ג יותר משישים שנה. שיריו הראשונים (הידיים והעבריים) ראו אור כשהיה בן שש עשרה. מאז ועד שנים אחדות לפני מותו, בן שמונים וחמש, יצר בלי הרף. אומנם בשנים 1938–1945 חלה הפסקה ממושכת בפרסום יצירותיו, אבל לא מחמת שיתוק יצירתי. אצ"ג הוסיף ליצור בשנים האלה. ואולם הוא היה נחוש בדעתו – מסיבות שעוד נידרש להן – שלא לפרסם דברי שירה, ואחר כך, בימי מלחמת העולם, שלא לפרסם כלל. בדיעבד הפסקה זו מפצלת את הקריירה של המשורר לשני חלקים: שנות הצעירות ו"הגברות העולה", עד חתימת "ספר הקטרוג והאמונה" בשנת תרצ"ז (1937) מזה, ושנות הבגרות והזקנה שממוצאי מלחמת העולם השנייה ואילך מזה. שתי ה"קריירות" קשורות זו בזו, כמובן, והמשורר הוא אותו משורר במשך כל דרכו הארוכה, ועם זאת לכל אחד משני החלקים אופי משלו, המצדיק דיונים נפרדים בשירתו ה"מוקדמת" ובשירתו ה"מאוחרת" של אצ"ג. כל אחת משתי החטיבות הללו מעמידה, מבחינת ההיקף, העומק והערך, יותר מקורפוס של משורר יחיד. שירת אורי צבי גרינברג כמוה כשירת דור שלם. היא גם מחזיקה בתוכה היסטוריה ספרותית ופואטית שלמה. שורשיה נעוצים בקרקע הרומנטיקה המאוחרת והאימפרסיוניזם; לאחר מכן (החל ב־1920) נעשתה לכיטוי השלם והמקיף ביותר בשירה היהודית של הכיוון האקספרסיוניסטי המודרניסטי. לאחר מכן מימשה יותר מכל קורפוס פיוטי יהודי אחר את האפשרויות של השירה הפוליטית ה"מגויסת". לאחר מכן חתרה לגיבוש סינתזה פואטית מורכבת ביותר, המחברת את השירה המודרנית עם מסורות עתיקות של שירה ליטורגית מזה ועם נאו־רומנטיות מפוכחת מזה.

הבא לקרוא בשירה זו כמוהו כמי שיוצא להפלגה בים גדול שחלקים נרחבים שלו עדיין לא מופו. אין בשירה היהודית המודרנית ים נרחב, עמוק וסוער ממנו. שירת אצ"ג היא האוקיינוס הפיוטי הלא־שקט שלנו. עם זאת יזדמנו למי שהפליג למרחקו גם רגיעות מופלאות אצל חופים רחוקי מהות, בתוך נופים קסומים, שהיחיד יכול להיות שרוי בהם בקשר העמוק ביותר עם עצמו.

1 "עלי כספית זו", אצ"ג, כל כתביו, א-כב (עורך ד' מירון), ירושלים: מוסד ביאליק, 1990–2025. כרך טו, עמ' 163.

מבוא

אורי צבי גרינברג טור־מלכא (1896-1981) היה מראשי המדברים בשירה העברית והיידית. במאה העשרים, ממפלסי הדרך למודרניזם בשתי הספרויות היהודיות, מסאי ועיתונאי פורה, ממנהיגי התנועה הציונית הרוויזיוניסטית מיסודו של זאב ז'בוטינסקי (החל ב־1930) ומורה הדרך הרוחני של חברי המחתרות האנטי־בריטיות של הימין הציוני. אורי צבי נולד בביאליקאמין, עיירת הולדתה של אימו, סמוך לגבולה המזרחי של גליציה, שנכללה באותם ימים בקיסרות ההבסבורגית. הוא היה נצר לשושלות חסידיות רבות תהילה, ונהג להזכיר שלושה "אבות" שהדריכו אותו בדרכו הרוחנית והיצירתית: רבי ישראל מריז'ין ("הצדיק המלכותי"), שממנו ירש תחושה של עצמאות וערך עצמי; רבי מאיר מפרמישלאן, שממנו למד את ערך העניות והסגפנות; ומעל לכולם – רבי אורי מסטרליסק ("השרף"), שעל שמו נקרא. רבי אוריאל (המתואר בסיפור "הנידח" של ש"י עגנון) היה הצדיק אשר סחף את גליציה היהודית בראשית המאה הי"ט אל תחת כנפי החסידות בעוצם התלהבותו, במזגו הלוהט ובדבקותו הגועשת.

בעודו ילד קטן עבר אורי צבי עם משפחתו מביאליקאמין ללמברג (לבוב), הבירה המחוזית של גליציה המזרחית. האב, הרב חיים גרינברג, איש מופנם, היה שקוע כולו בלימוד ובעבודת האל בנוסח החסידי, והתפרנס בדוחק כמורה הוראה. המשפחה הגדלה (אורי צבי היה הבכור והבן היחיד; אחריו נולדו שבע בנות) חיתה חיי עוני. האם, בת שבע, הייתה אישה פעלתנית, חריפת שכל וחמת מזג, נתונה למצבי רוח מתחלפים, ולעיתים מרירה ומטילת מרה, אבל תמיד בעלת נוכחות אנושית־רגשית רבת־עוצמה. היא השקיעה השקעה רגשית עצומה בבנה הבכור האהוב, אף כי לא פעם היו היחסים ביניהם מתוחים, והייתה הדמות הנשית המרכזית בחייו. כשהתאהב בצעירותו בנערה שפרה פ', בתו של האופה השכונתי, ונשבע לשאתה לאישה, מנעה האם את נישואיו עימה. אורי צבי לא נרפא ממשבר רגשי זה בחייו, ובמובנים מסוימים גם לא התגבר על הפרת נדר האהבה שלו; מה גם שהנערה החולנית מתה בעלומיה, ולפי דבריו, ממש בליל חופתה לפני שנמסרה לרשותו של החתן האחר.

בילדותו קיבל אורי צבי חינוך מסורתי של תורה, תלמוד, מדרש ופיוט. בבית, שהיה ספוג אווירה חסידית עמוקה ומיסטית, חונך באורח חיים של דבקות דתית. הוריו לא הגבילו את התעניינותו בתרבות היהודית המודרנית ולא הטילו עליו איסורים בעניין זה. וכשהחל בגיל צעיר מאוד לקרוא את הספרויות העברית והיידית

החדשות, ועד מהרה כתב שירה בשתי הלשונות, לא כיהו בו. הוא אף הורשה ללמוד לשחות ולרכוב על סוסים, ופיתח כוח גופני רב. בהיותו בן ארבע עשרה וחמש עשרה, בעודו עוטה קפטן חסידי לבן ומעוטר בפאות בגוון אדמוני לוהט, החל לבוא בקהל הסופרים היידיים והעברים בעיר מגוריו.

למברג הייתה באותם ימים מרכז תרבותי משני, ופעלה בה קבוצת משוררים יידיים צעירים, חניכי התרבות הספרותית הגרמנית והפולנית. מעיר זו יצאו לימים משוררים חשובים, דוגמת משה לייב האלפערן, מלך ראויטש ומלך כמלניצקי. בתוך כל אלה המשיך אורי צבי בכתיבתו היידיית ובמידה פחותה גם בעברית, שהתמזגו בה עתה שירה ופרוזה. הוא כתב מעין יומן או "פנקס", שבו נתן ביטוי לחוויות המלחמה. הוא אף כתב סדרה של סיפורים ליריים קצרים שבהם ביטא את מגעיו עם בני העם הסרבי. החידוש העיקרי ניכר ביומן המלחמה, שבו התגלו אולי בפעם הראשונה העוצמות שהיו עתידות לפרוץ בשירתו בשנת 1920. אומנם, היומן עדיין משקף את האישיות הפסיכית האלגית של השירים הליריים, אבל אישיות זו נחשפת עתה לזוועות החזית הסרבית של סתיו 1915 (מעל הכול, לחוויית חציית נהר הסאווה על אסדות בדרך לכיבוש בלגרד). חוויה זו ואחרות מסוגה מביעות עצמן ברצף אימפרסיוניסטי של משפטים קטועים, המשקף תודעה המומה, בלתי מסוגלת לחבר את הרשמים הניתכים עליה מכל עבר. אורי צבי האקספרסיוניסט עדיין לא נולד כאן, אבל דווקא משום הקיטוע, ההתרחקות הקצרה בקטעי מראות, בצבעים ובקולות, מוסר היומן, לעיתים בעוצמה מהממת, את אימת ההווה של החזית. יומן המלחמה הזה הוא ללא ספק אחת התרומות הבולטות שתרמה הספרות היהודית לספרות מלחמת העולם הראשונה, זו שמצאה את ביטויה המלא בשירת גאורג טראקל, זיגפריד ששון, וילפריד אוון ואייזק רוזנברג או ברומנים של אנרי בארביס, ארנסט יונגר ואריך מריה רמרק. בספרות העברית בלטה תרומתו של אביגדור המאירי לספרות מלחמה זו.

יצירותיו החדשות של המשורר כמעט לא ראו אור עם היכתבן משום הניתוק שנגרם בנסיבות המלחמה ושיתוקם של כתבי עת יהודיים רבים. קבוצת שירים קטנה שנכתבה בראשית המלחמה אומנם יצאה לאור שלא בידיעתו של המשורר (שהיה אז חייל במלחמת השוחות של סרביה) בספר קטן, "ערגעץ אויף פעלדער" (איש בשדות, 1915), הוא ספרו הראשון של אצ"ג – ספר רווי ליריקה יגונית פסיכית ברוח הנאור-רומנטיקה. מכל מקום, פרסומי שירתו בידיש (בעיקר) ובעברית החלו להטביע חותם רק לאחר המלחמה (הוא ערק בשנת 1918 מן הצבא האוסטרי, שתבוסתו הוודאית קרבה והלכה. עד שביתת הנשק הסתתר בלמברג, בבית הוריו. ב־22 בנובמבר 1918, היה לא רק עַד אלא גם כמעט קורבן של הפוגרום הגדול שערכו אנשי המיליציה הפולנית ביהודי העיר. לפי הסדרי שביתת הנשק הייתה העיר למברג-לבוב אמורה לשמש בירה של רפובליקה אוקראינית מערבית. הפולנים לא קיבלו הסדר זה, ומלחמת אזרחים פולנית-אוקראינית התלקחה באזור; מלחמה שהיהודים ביקשו לשמור על ניטרליות